

Л. Л. Залізник

ТРИПІЛЬСЬКЕ КОРИННЯ УКРАЇНЦІВ: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

В переломні моменти історії кожного народу великої актуальності набувають питання його походження та етнічної історії. Цим пояснюється велика кількість розвідок про історичні корені українців. Надзвичайного поширення набула так звана трипільська версія генези українців, за якою вони є прямими нащадками трипільців, які мешкали 7—6 тис. р. тому на теренах Правобережної України. Розглянемо цю проблему з позиції археології.

Наприкінці кам'яної доби (7—6 тис. років тому) на українських теренах поширилася нова прогресивна відтворююча економіка в архаїчній формі мотичного землеробства та присадибного тваринництва. Її остаточна перемога в Україні пов'язана з поширенням у лісостеповому Правобережжі культури Трипілля. Остання датується V—IV тис. до н. е. і прийшла в Україну з південного заходу, з басейнів Серету і Пруту.

Економічною основою цієї яскравої археологічної спільноти було вирощування пшениці та ячменю, а також розведення великої рогатої худоби, кіз, овець, свиней. Орне землеробство трипільців мало перелогову форму. З виснаженням землі трипільці переселялися далі на схід і, врешті, освоїли

всі придатні для їхньої землеробської системи чорноземи від Карпат до Дніпра¹.

Окремі мідні прикраси, шила, ножі та сліди металургії на трипільських поселеннях свідчать, що більшість з них належать до мідно-кам'яної доби. Археологи розпізнають трипільські поселення насамперед за досконалим, багато орнаментованим глиняним посудом. Вишуканий лінійний та спіральний орнамент червоного, коричневого, чорного та білого кольорів вкриває жовту поверхню столового посуду.

Трипільські прямокутні глинобитні житла з дерев'яним каркасом стін та глиняною долівкою є типовим прикладом балканської домобудівної традиції, яка виникла у VII—VI тис. до н. е. у Східній Греції. Українська хата-мазанка є її пізньосередньовічним проявом. Численні глиняні статуетки жінок та посуд поселень трипільців вказують на балканські корені культури. Про це ж свідчить і їхній східноземноморський антропологічний тип (мал. 1).

Трипільське землеробське суспільство досягло високого рівня розвитку і стояло на порозі цивілізації. Останньою називають такий рівень соціально-економічного розвитку суспільства, коли виникають міста і писемність. Величезні трипільські поселення Майданецьке, Тальянки, Доброводи та інші, які налічують до 3 тис. жителі і займають площу 200—400 га, по праву вважаються протомістами. Житла тут розташовані концентричними колами, які, можливо, з'єднувалися з центром численними радіальними вулицями. Населення цих племенних центрів перевищувало 10 тис. осіб.

Складна знакова система трипільських орнаментів та глиняні конічні фішки і кульки для лічби свідчать, що трипільці стояли на порозі запровадження письма. Отже, трипільські протоміста і протописемність дають підстави вважати Трипілля протоцивілізацією. Однак переступити поріг цивілізації трипільцям так і не вдалося, через певні вади економіки та природні негаразди, які спіткали суспільство в IV тис. до н. е.

Екстенсивна перелогова система орного землеробства зумовила спочатку заселення, а потім виснаження всіх придатних для господарської системи чорноземів Правобережної України. Зміни клімату в бік зростання посушливості й поширення степів довершили колапс землеробської економіки, яка була фундаментом протоцивілізації Трипілля.

Вичерпання можливостей екстенсивного землеробства, знищення лісів на значних обшарах, які перетворилися на потенційні пасовиська, поширення степів у зв'язку з аридизацією клімату наприкінці IV тис. до н. е. стимулювали підвищення ролі відгінного скотарства.

¹ Черняков І. Т. Місце трипільської культури в стародавній історії Європи // Археологія. — 1993. — № 3.

Мал. 1. Глиняна пластика (1—5) та посуд (6—15) трипільської культури.

Значення Трипілля у первісній історії України полягає в тому, що саме з ним пов'язана остаточна перемога відтворюючої економіки на українських землях в IV тис. до н. е. Перехід частини трипільців від землеробства до скотарства знаменував кінець трипільської сторінки в давній історії України.

Лісова мисливська людність Полісся, Лівобережжя Дніпра, Надпорожжя розвивалася під сильним впливом своїх південно-західних сусідів — високорозвинених трипільських племен Правобережжя. Внаслідок цього впливу та поширення степів через аридизацію клімату вищезгадані автохтонні мисливсько-рибальські суспільства північних європеїдів почали переходити до скотарства і транс-

формуватися у найдавнішу індоєвропейську спільноту IV тис. до н. е. — середньостогівську культуру лісостепового Подніпров'я².

Скотарські навички трипільців прижилися й швидко розвинулися у сприятливих умовах степів та лісостепів Лівобережної України. Стада корів та овець весь час пересувалися в пошуках пасовищ, що вимагало від скотарів рухливого способу життя. Це стимулювало винайдення колісного транспорту, приручення в IV тис. до н. е. коня. Постійні пошуки нових пасовищ призводили до військових сутичок із сусідами, що мілітаризувало суспільство. У скотарів на відміну од землеробів не жінка, а чоловік є главою сім'ї та роду, оскільки все життя забезпечують пастухи та воїни. Можливість накопичення худоби в одних руках створила умови для майбутнього розшарування суспільства. З'являється військова еліта. Мілітаризація спричинила будівництво фортець, поширення культів бога-воїна та пастуха, бойової колісниці, зброї, коня, сонця-колена, вогню тощо³.

Ці ранні напівкочові скотарі залишили мало поселень, зате величезну кількість могил. Археологи добре знають так званий степовий поховальний комплекс. Його найважливішими елементами є курганний насип, покладання небіжчика на спині з підігнутими ногами, посипання похованого червоною фарбою-вохрою. В могили часто клали зброю (кам'яні бойові молоти й булави), глиняні горщики, орнаментовані відбитками плетеного шнура, кам'яні антропоморфні стели. Часто в кутах могильної ями знаходять колеса, які символізують поховальний віз.

Найдавнішими скотарями півдня України були середньостогівські племена IV тис. до н. е. межиріччя Дніпра та Дону. Від них походить ямна культура, носії якої просунулися з Північного Надчорномор'я та Надазов'я по степовій зоні на захід до Подунав'я, на південь до Передкавказзя та на схід до Поволжя, Північного Казахстану і навіть далі — до Алтаю.

Небувале за розмахом розселення споріднених етносів на безкраїх степових обширах від Середнього Дунаю до Алтаю пояснюється їхньою рухливою скотарською економікою, поширенням колісного транспорту, тяглових тварин (бик, кінь), вершництва. Східна гілка ямників з часом трансформувалася в інші археологічні культури. Поступово поширюючись на південний схід, вони зайняли Центральну Азію, під іменем аріїв вторглися в середині II тис. до н. е. до Індії та Ірану, або Айрїяну, що означає "країна аріїв". Пізніше їхні священні гімни були записані у книгах Рігведі та Авесті, які поряд з Біблією вважають найдавнішими в світі книгами. З їх вивчен-

² Залізник Л. А. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994. — С. 90—93.

³ Там само. — С. 92, 93.

ням 200 років тому почалося дослідження індоєвропейської проблеми⁴.

Отже, після кам'яної доби (5—6 тисяч років тому) Україна стає тереном протистояння мирної осілої землеробської цивілізації та воявоначного скотарського світу степів Євразії. Це зумовило драматизм історії України з епохи Трипілля до наших днів. Коли Правобережну Україну займали нащадки землеробів Близького Сходу — трипільські племена, у лісостеповому Подніпров'ї місцева людність перейшла до скотарства. Нова продуктивна галузь первісного господарства швидко поширилася з півдня України степовою зоною Євразії на захід Подунав'я і на схід до Монголії. Разом із скотарством поширилася й мова та культура народу, який перший опанував і був носієм цієї форми економіки — праіндоєвропейців.

Найдавніші індоєвропейські скотарі й трипільські нащадки близькосхідних землеробів півдня України вплинули на формування антропологічного типу українців.

В етнокультурному відношенні індоєвропейські степовики були своєрідними антиподами землеробському населенню Балкан, зокрема його північно-східному форпостові — трипільській культурі. Землеробський трипільський та скотарський індоєвропейський світи принципово різнилися за походженням, типом економіки, матеріальною та духовною культурами, антропологічним типом населення та іншими етновизначальними ознаками. Наприклад, якщо трипільці були невисокими, тендітними, темнопігментованими східними середземноморцями, то перші скотарі за своєю антропологією наближалися до північних європеїдів — високий зріст, масивний скелет, напевне, світла пігментація.

Отже, з визнання вищезгаданих найдавніших скотарів індоєвропейцями (а в цьому не сумнівається переважна більшість фахівців світу) впливає, що їхні антиподи трипільці, як і вся балканська протоцивілізація VII—IV тис. до н. е., не були індоєвропейськими. А коли так, то українці, котрі належать до індоєвропейської сім'ї народів, не могли бути прямими нащадками трипільців, як це стверджується останнім часом у деяких науково-публіцистичних статтях.

Сучасний рівень розвитку науки дозволяє ставити питання про визначення етномовних характеристик людності, що лишила в лісостепах Правобережної України пам'ятки трипільської культури. Археологічні дані неспростовно свідчать, що Трипілля є крайнім північно-східним проявом своєрідного світу найдавніших хліборобів Європи, відомих археологам під назвою балкано-дунайського неоліту. Але й на Балканах ця людність не була автохтонною і прийшла сюди з Близького Сходу.

⁴ Ригведа. — М., 1989.

Річ у тім, що близько 10 тис. р. тому криза мисливського господарства в Сирії, Палестині, на півдні Анатолії зумовила винайдення і поширення відтворюючого господарства — мотичного землеробства та примітивного тваринництва. Вирощування пшениці, ячменю, розведення овець, кіз забезпечило суспільство їжею і призвело до демографічного вибуху на Близькому Сході. Надлишки населення почали розселятися на сусідні, мало заселені терени: на схід до Індії, на південь в Аравію, на захід у Північну Африку (мал. 2).

Один з головних шляхів розселення найдавніших хліборобів і тваринників починався в Південній Анатолії і вів на захід островами Егейського моря в Східну Грецію. У VII тис. до н. е. вихідці з Анатолії принесли з собою на південь Балканського півострова навички відтворюючого господарства, культурні рослини (пшеницю, ячмінь, сочевицю), домашніх тварин (вівці, кози), близькосхідні культури та мову. Ці люди належали до східносередземноморського антропологічного типу, який характеризується граційністю (тонкокісністю), невисоким зростом, темною пігментацією, скошеним чолом і великим носом своєрідної форми.

Поступово просуваючись на північ, нащадки найдавніших близькосхідних землеробів досягли Дунаю і рушили його долиною на захід у Центральну Європу і на схід у Правобережну Україну. Так, разом з навичками землеробства і тваринництва близькосхідний за походженням етнокультурний комплекс поширився в VII—IV тис. до н. е. в Південній та Центральній Європі. Трипільська культура — яскравий прояв цього культурно-історичного явища між Східними Карпатами і Дніпром.

Північними сусідами цих найдавніших землеробів Європи були аборигени-мисливці та рибалки Німецької, Польської, Поліської низовин та Лівобережжя Дніпра. Ця первісна, вельми відстала людність в V—IV тис. до н. е. розвивалася під прогресивним впливом більш розвинених прибульців з півдня. Від людності балкано-дунайського неоліту аборигени-мисливці лісової зони Європи отримали навички виготовлення глиняного посуду, землеробства, тваринництва, примітивної металургії міді тощо⁵.

Пізніше (в IV—II тис. до н. е.) на базі вищезгаданої аборигенної людності постала індоєвропейська сім'я народів, до якої належить переважна більшість мешканців сучасної Європи⁶. Формування праіндоєвропейської мови та культури почалося в V тис. до н. е. в Південній Україні в ході контактів з трипільцями місцевої людності лісостепового Подніпров'я та Лівобережжя. Від трипільців та інших представників балкано-дунайського неоліту пращури індоєвропейців отримали вищезгадані новації (глиняний посуд, землероб-

⁵ Залізник Л. Л. Вказ. праця. — С. 99.

⁶ Там само; Павленко Ю. М. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994.

Мал. 2. Розселення найдавніших землеробів з Південної Анатолії у VII—V тис. до н. е.

ство, тваринництво, металургія міді). Однак усі ці прогресивні нововведення запозичувались разом з відповідною термінологією. Новітні дослідження лінгвістів показали, що сільськогосподарська лексика індоєвропейських народів значною мірою має близькосхідне походження.

Особливо багато землеробських і тваринницьких термінів, назв продуктів харчування, предметів побуту індоєвропейці запозичили у прахаттів та прахуритів, прабатьківщина яких містилася в Малій Азії. Це й зрозуміло, адже саме звідси у VII тис. до н. е. прийшли в Східну Грецію пращури балканського неоліту. С. Старостін⁷ наводить велику кількість мовних запозичень з хаттської та хуритської

⁷ Старостин С. А. Индоевропейско-северокавказские изоглосы // Древний Восток. Этнокультурные связи.— М., 1988.

мов у індоєвропейських, в т. ч.: *akuo* — кінь, *kago* — коза, *porko* — порося, *hvelena* — хвиля, *вовна*, *auig* — овес, *hag* — ягода, *rughio* — рож, жито, *lino* — льон, *kulo* — колоти, спис, *guerap* — жорнов, *sel* — село, *dholo* — долина, *arho* — ареал, простір, *tuer* — творог, *sug* — сир, *bhar* — ячмінь, *penkue* — п'ять, *klau* — ключ, *medu* — мед, солодкий, *akro* — поле, *bar* — зерно та багато інших.

Український лінгвіст із Москви В. Ілліч-Світич⁸ відзначав, що певну частку своєї аграрної, тваринницької та побутової лексики індоєвропейці запозичили з таких близькосхідних мов, як шумерська, прасемітська, еламська. Як приклад з прасемітської дослідник наводить слова: *tauro* — бик, *gait* — коза, *agno* — ягня, *bar* — зерно, *dehno* — хліб, зерно, *kern* — жорнов, *sekur* — сокира, *paHu* — посудина, корабель, *haster* — зірка, *septm* — сім та ін. З мови шумерів індоєвропейці запозичили корені: *kou* — корова, *geud* — руда, *auesk* — золото, *duer* — двері, *hkor* — гори та ін.

Отже простежений антропологами та археологами генетичний, культурний, антропологічний зв'язок балканського неоліту, а через нього і трипільської культури, з південноанатолійським центром становлення землеробства і тваринництва підтверджується новітніми лінгвістичними дослідженнями. Численні хатто-хуритські лінгвістичні запозичення в мовах індоєвропейців, які отримали навички землеробства та скотарства разом з відповідною термінологією від балкано-дунайських неолітиків, в т. ч. трипільців, дають підстави припускати, що останні в етномовному відношенні були споріднені з хатто-хуритами Малої Азії VII—IV тис. до н. е. Однак, присутність серед індоєвропейських лінгвістичних запозичень шумерських, прасемітських, еламських термінів свідчить, що балкано-дунайський неоліт не був монолітно хатто-хуритським. Мабуть, було кілька різноетнічних міграційних хвиль з Близького Сходу в Грецію, в яких брали участь не тільки хатто-хурити Анатолії, а й афразійці, шумери, еламці Сирії, Палестини, Месопотамії.

Незважаючи на певну строкатість балкано-дунайського неоліту, трипільська культура генетично, культурно, антропологічно, а також етномовно тісно пов'язана з вищезгаданими етносами Близького Сходу, які не належать до народів індоєвропейської мовної спільноти. Оскільки українці на відміну од трипільців є індоєвропейцями, то немає підстав вважати трипільців праукраїнцями. Українська культура та мова принципово різняться від культури та мови стародавніх народів Близького Сходу та їхніх родичів трипільців.

Такі екзотичні та малоаргументовані версії походження українців як трипільсько-арійська, виникають, на нашу думку, через невизначеність предмета дослідження. Вивчаючи історичні витоки

⁸ *Иллич-Свитич В. М. Древнейшие индоевропейско-семитские языковые контакты // Проблемы индоевропейского языкознания. — М., 1964.*

українського етносу, слід твердо вирішити, що ми шукаємо — наших пращурів чи найдавніших українців, які були першими носіями праукраїнського етнокультурного комплексу.

Якщо говорити про пращурів українців, то ними були тією чи іншою мірою всі народи, що у давнину мешкали на українській землі (сармати, скіфи, кімерійці, фракійці, хозари, татари, трипільці, праарійці та багато інших). Адже їхні культурні та мовні надбання стали складовими української культури й мови (як, до речі, культур та мов інших народів). Більше того, нашими біологічними предками були неандертальці, пітекантропи і навіть динозаври, бо сучасна людина є носієм генного коду усіх попередніх біологічних форм. Однак, генетична спорідненість — недостатня підстава для абсурдного твердження, що наші пращури пітекантропи, неандертальці чи трипільці були українцями.

Усякий народ відрізняється од сусідніх неповторністю його матеріальної та духовної культури, мови, ментальності, історії тощо, тобто комплексом етновизначальних ознак. Формування останнього є процесом народження етносу, а з перших носіїв цього комплексу починається історія народу. Окремі елементи етновизначального комплексу будь-якого народу легко знайти в культурах інших етносів, але їхнє сполучення — неповторне.

Отже, якщо стародавня спільнота є носієм лише окремих елементів українського етнокультурного комплексу, то вона може бути лише одним з наших пращурів і називати таку людність українцями — науково безпідставно. Праукраїнцями може вважатися лише людність, яка є носієм бодай головних елементів відповідного етновизначального комплексу. Судячи з даних різних наук, можна припустити, що стрижень останнього формувався в Північно-Західній Україні в другій половині I тис. н. е. Особливо інтенсивна консолідація праукраїнців проходила в першій українській державі Київська Русь⁹.

⁹ *Залізник Л. Л. Походження українського народу.* — К., 1996.